DINIY ULAMOLARNING SHAYBONIY HUKMDORLAR HOKIMIYATINI MUSTAHKAMLANISHIDAGI HISSASI

Yusupov Abdulaziz Qosimjon o‘g‘li
Oltiariq tumani 22-umumiy o'rta ta`lim maktabi tarix fani o'qituvchisi
abdulazizyusupov482@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22983540

Annotatsiya. Maqolada XVI asrda Movarounnahrda hukm surgan Shayboniylar sulolasi hokimiyatining shakllanishi va mustahkamlanishida diniy ulamolar, tasavvuf shayxlari hamda shariat peshvolarining tutgan o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot yozma manbalar va o'zbek, rus hamda xorijiy tarixshunoslik adabiyotlarini qiyosiy o'rganishga asoslangan. Ulamolarning hukmdorlarga diniy legitimlik berishi, siyosiy mafkurani shakllantirishi, vaqf muassasalari orqali iqtisodiy tayanch yaratishi va tashqi siyosatda g'oyaviy asos taqdim etishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Shayboniylar, ulamolar, naqshbandiya, Jo'ybor xojalari, Mahdumi A'zam, legitimlik, vaqf, shayxulislom, Movarounnahr, davlat boshqaruvi.

Аннотация. В статье анализируется роль мусульманского духовенства, суфийских шейхов и авторитетов шариата в становлении и укреплении власти династии Шейбанидов, правившей в Мавераннахре в XVI веке. Исследование основано на сравнительном изучении письменных источников, а также узбекской, российской и зарубежной историографии. Раскрываются такие аспекты деятельности улемов, как придание правителям религиозной легитимности, формирование политической идеологии, создание экономической опоры посредством вакфных учреждений и обеспечение идейного обоснования внешней политики.

Ключевые слова: Шейбаниды, улемы, накшбандия, джуйбарские ходжи, Махдуми Азам, легитимность, вакф, шейх-уль-ислам, Мавераннахр, государственное управление.

Abstract. The article analyzes the role of the Muslim clergy, Sufi shaykhs and authorities of the Sharia in the formation and consolidation of the power of the Shaybanid dynasty, which ruled Mawarannahr in the sixteenth century. The study is based on a comparative examination of written sources as well as Uzbek, Russian and foreign historiography. It reveals how the ulama conferred religious legitimacy upon the rulers, shaped political ideology, created an economic foundation through waqf institutions, and provided an ideological basis for foreign policy.

Keywords: Shaybanids, ulama, Naqshbandiyya, Juybari khojas, Makhdum-i A'zam, legitimacy, waqf, shaykh al-Islam, Mawarannahr, state governance.

KIRISH

XVI asr boshida Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklarning Movarounnahrni egallashi mintaqa siyosiy tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Temuriylar davlatining parchalanishi natijasida hokimiyatga kelgan yangi sulola nafaqat harbiy kuchga, balki o'troq aholi ko'z o'ngida qonuniylikka ham muhtoj edi. Dashti Qipchoq an'analariga ko'ra Chingiziylik nasabi

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

hukmronlik uchun asosiy shart hisoblangan bo'lsa, Movarounnahrning shahar va dehqon aholisi uchun hukmdorning islom shariatiga sodiqligi, ulamolar va shayxlar tomonidan e'tirof etilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega edi [1]. Aynan shu sababli Shayboniylar o'z hokimiyatini mustahkamlash jarayonida diniy doiralar bilan yaqin ittifoq tuzishga intildilar. O'zbek davlatchiligi tarixiga oid umumlashtiruvchi tadqiqotlarda bu davr markazlashgan boshqaruv an'analari bilan diniy institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kuchaygan bosqich sifatida baholanadi [2]. V.V. Bartold ham XVI asr Turkiston madaniy hayotida diniy ulamolar va tasavvuf tariqatlarining ta'siri avvalgi davrlarga nisbatan sezilarli darajada oshganini qayd etgan edi [3]. Mazkur maqolaning maqsadi ulamolarning Shayboniy hukmdorlar hokimiyatini mustahkamlashdagi hissasini manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tizimli tahlil qilishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot tarixiylik, obyektivlik va qiyosiy tahlil tamoyillariga tayanadi. Ish jarayonida birlamchi yozma manbalar va ikkilamchi tarixshunoslik adabiyotlari qiyoslab o'rganildi, ularning ma'lumotlari o'zaro tanqidiy solishtirildi va muallifning shaxsiy xulosalari bilan umumlashtirildi. Birlamchi manbalar orasida Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostoni alohida o'rin tutadi, chunki unda Shayboniyxonning adolatli va dindor hukmdor sifatidagi obrazi ataylab shakllantirilgan bo'lib, bu saroy mafkurasining badiiy ifodasidir [4]. Fazlulloh ibn Ro'zbehon Isfahoniyning "Mehmonnomai Buxoro" asari esa ulamo muallifning o'zi hukmdorni diniy nuqtai nazardan qanday asoslaganini bevosita ko'rsatuvchi noyob manba hisoblanadi [5]. B. Ahmedovning manbashunoslikka oid tadqiqoti ushbu asarlarning yaratilish sharoiti va g'oyaviy yo'nalishini baholashda muhim metodologik tayanch bo'ldi [6].

Xorijiy tarixshunoslikda R.D. Makchesnining Balxdagi vaqf muassasasi tarixiga bag'ishlangan monografiyasi diniy muassasalar bilan sulola o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni uzoq muddatli istiqbolda ko'rsatib bergan [7]. B. Bobojonovning Mahdumi A'zam hayotiga oid hagiografik manbalarni tahlil qilgan maqolasi naqshbandiya shayxlarining Shayboniy hukmdorlar bilan munosabatlarini yoritishda qimmatlidir [8]. R.G. Mukminovaning vaqfnomalar asosidagi tadqiqoti diniy muassasalarning yer egaligidagi o'rnini aniq hujjatlar orqali ochib beradi [9]. A. Bertonning Buxoro xonlari sulolaviy va diplomatik tarixiga oid asari esa XVI asrning ikkinchi yarmida Jo'ybor xojalarining davlat ishlaridagi ta'sirini keng kontekstda talqin qiladi [7; 10]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sovet davri tadqiqotlarida ulamolarning roli asosan ijtimoiy iqtisodiy jihatdan, zamonaviy xorijiy va mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligida esa ko'proq legitimlik va mafkura nuqtai nazaridan o'rganilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari ulamolarning Shayboniylar hokimiyatini mustahkamlashdagi hissasini bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishda namoyon bo'lganini ko'rsatadi. Birinchi va eng muhim yo'nalish diniy legitimlik berish bilan bog'liq. Fazlulloh ibn Ro'zbehon o'z asarida Shayboniyxonni islom dinini himoya qiluvchi, shariatni tiklovchi va "mujaddid" darajasidagi hukmdor sifatida ta'riflaydi [5]. Bunday talqin ko'chmanchi sulolaning o'troq aholi ko'z o'ngidagi begonalik qiyofasini yumshatib, uni mahalliy islomiy an'ananing davomchisi sifatida ko'rsatishga xizmat qilgan. Muhammad Solih dostonida ham shunga o'xshash g'oyaviy yo'nalish kuzatiladi, bu esa saroy ulamolari va shoirlari tomonidan yagona mafkuraviy dasturning amalga oshirilganidan dalolat beradi [4].

Ikkinchi yo'nalish tashqi siyosatga g'oyaviy asos yaratish bilan izohlanadi. Safaviylar Eronida shialikning davlat dini sifatida joriy etilishi sharoitida Shayboniy ulamolari sunniylik va hanafiy mazhabining himoyachisi sifatida qizilboshlarga qarshi kurashni diniy burch deb asoslab berdilar [1; 6]. Bu holat Shayboniylar harbiy yurishlariga keng ijtimoiy qo'llab quvvatlash olib kelgan va aholining turli qatlamlarini sulola atrofida jipslashtirgan. Uchinchi yo'nalish tasavvuf tariqatlari, xususan, naqshbandiya

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

shayxlarining ma'naviy homiyligi bilan bog'liq. Mahdumi A'zam nomi bilan mashhur Ahmad Xojagi Kosoniy Ubaydullaxon va boshqa Shayboniy hukmdorlar bilan yaqin munosabatda bo'lgan, ularga maktub va risolalar yo'llab, adolatli boshqaruv tamoyillarini targ'ib qilgan [8].

Hukmdorlarning mashhur shayxlarga murid bo'lishi ularning jamiyatdagi ma'naviy obro'sini oshirgan, shayxlar esa o'z navbatida keng muridlar tarmog'i orqali hokimiyat ta'sirini aholining quyi qatlamlarigacha yetkazgan. To'rtinchi yo'nalish iqtisodiy va institutsional ittifoqdir. Mukminova tahlil qilgan vaqfnomalar diniy muassasalarga katta yer maydonlari va daromad manbalari ajratilganini ko'rsatadi [9]. Makchesni ta'kidlaganidek, vaqf tizimi sulola uchun diniy doiralarning sadoqatini ta'minlovchi va ayni paytda ijtimoiy barqarorlikni saqlovchi mexanizm vazifasini bajargan [7]. XVI asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa Abdullaxon II davrida Jo'ybor xojalari, jumladan Xoja Muhammad Islom va uning o'g'li Xoja Sa'd nafaqat diniy, balki siyosiy va iqtisodiy jihatdan ham qudratli kuchga aylandilar. Berton ularning Abdullaxonning hokimiyat uchun kurashida va markazlashtirish siyosatida faol ishtirok etganini qayd etadi [10].

Shaxsiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ulamolar bilan ittifoq Shayboniylar uchun ikki tomonlama ahamiyat kasb etgan: bir tomondan u hokimiyatni mustahkamlagan, ikkinchi tomondan diniy doiralarning haddan tashqari kuchayishi keyinchalik hukmdorlarning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini muayyan darajada cheklagan. Shu ma'noda Bartoldning diniy unsurlar ta'sirining ortishi haqidagi fikri siyosiy jarayonlarga ham to'la taalluqlidir [3]. O'zbek davlatchiligi tarixiga oid tadqiqotlarda ham bu munosabatlar markaziy hokimiyat va diniy institutlar o'rtasidagi murakkab muvozanat sifatida baholanadi [2].

XULOSA

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Diniy ulamolar Shayboniylar sulolasi hokimiyatining Movarounnahrda qaror topishi va mustahkamlanishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lgan. Ular hukmdorlarga shariat nuqtai nazaridan qonuniylik berib, ko'chmanchi sulolani o'troq jamiyat uchun maqbul qildilar, sunniylik himoyasi g'oyasi orqali tashqi siyosatga mafkuraviy asos yaratdilar, tasavvuf tarmoqlari vositasida hokimiyat ta'sirini keng aholi qatlamlariga yoydilar hamda vaqf tizimi orqali sulola bilan mustahkam iqtisodiy ittifoq tuzdilar. Shu bilan birga, Jo'ybor xojalari misolida ko'rinib turganidek, diniy doiralarning siyosiy va iqtisodiy qudrati ortib borishi keyingi davrlarda davlat va din munosabatlarining yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Mavzuni yanada chuqur o'rganish uchun vaqfnomalar, shayxlar maktublari va hagiografik asarlarni kompleks tahlil qilish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М.: Наука, 1965.
2. O'zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari. Toshkent: Sharq, 2001.
3. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
4. Muhammad Solih. Shayboniynoma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
5. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / пер. Р.П. Джалиловой. М.: Наука, 1976.
6. Ahmedov B. O'zbekiston tarixi manbalari (Qadimgi zamonlardan XIX asrning birinchi yarmigacha). Toshkent: O'qituvchi, 2001.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.

7. McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. Princeton: Princeton University Press, 1991.
8. Babajanov B. Biographies of Makhdum-i A'zam al-Kasani al-Dahbidi, Shaykh of the Sixteenth-Century Naqshbandiya // Manuscripta Orientalia. 1999. Vol. 5, No. 2. P. 3-8.
9. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. (По материалам «Вакф-наме»). Ташкент: Наука, 1966.
10. Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550-1702. Richmond: Curzon Press, 1997.

© 2026 London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and Innovation. All Rights Reserved.